

A „semmi nincs ingyen” mobilitásreceptje. A mobilitás egyéni kárvallottjai és a társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalanságának elkendőzői?¹

Recenzió: Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.) (2023): A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei. Gondolat Kiadó

Ceglédi Tímea² – Godó Katalin³ – Godó Irén⁴

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.15841>

Beérkezés: 2024.05.20.

Átdolgozott változat beérkezése: 2024.07.26.

Elfogadás: 2024.10.07.

Bevezetés

A tanulmánykötet az első generációs roma és nem roma diplomások társadalmi mobilitásának hatásait, következményeit mutatja be, a kedvezőtlen társadalmi helyzetből történő kiemelkedés és a középosztályba való átlépés sajátos határhelyzetére irányítva a figyelmet. A cím a státuszváltás különféle – szociális, érzelmi és kognitív – aspektusaira világít rá, jelezve, hogy a középosztályba történő belépés nem ingyenes: „fizetni kell” érte. Azonban a siker mögött és mellett meghúzódó viszontagságokat gyakran nem látják az emberek, így tévesen feltételezhetik azok hiányát. A tanulmánykötet ezt cáfolja meg annak vizsgálatával, hogy a diplomaszerezés milyen lemondásokkal, s gyakran milyen belső és külső feszültségekkel párosulhat az egyéni életutakban.

1 Támogatók: „A tanulmány alapját képező kutatást az MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) hajtotta végre és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta. A feldolgozás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, továbbá a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I-DE-323, valamint ÚNKP-23-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

2 Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary), Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar), email: ceglledi.timea@arts.unideb.hu

3 Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary), Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar), email: katalin1en@gmail.com

4 Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, email: godo.iren@arts.unideb.hu

A borítókép egy roma férfit, valamint a körülötte (és a jelképesen benne) lévő sokszínűséget tükrözi. A képen szereplő alak tekintete a belső útkeresést, egyúttal a külvilágtól való elbújás vágyát sugallja. Színvilága emlékeztet Balogh Tibor *Önarc-kép* című festményére. A kontúrok hiánya utalhat a gyakran elmosódott vagy nem egyértelmű identitáshatárookra, illetve arra is, hogy a romákat és az első generációs értelmiségieket nem mindig olyanak látják, amilyenek valójában.

Az összesen 454 oldalas kötetben három szerkesztő fogja keretbe a fejezeteket. A fogalmak pontos magyarázata a laikus olvasó számára is érthetővé teszi a tanulmányokat. A kutatócsoport diszciplináris sokszínűsége biztosítja a nemzetközi szakirodalomban értéknek tekintett többoldalú kutatói reflektivitást (Lauritzen–Nodeland 2018, Lambrev 2020). A mű döntően 171 első generációs értelmiséggel (köztük 102 roma alannyal) készült életútinterjú, valamint kisebb, részben kvantitatív adatok felhasználásával készült. Az elemzések Magyarországon, Spanyolországban és az erdélyi magyarok körében felvett adatokon alapulnak.

Fogalmi és elméleti előzmények

Az Honoré de Balzac *Elveszett illúziók* (1998), valamint Illyés Gyula *Puszták népe* (2003) című művében megelevenedő, társadalmi mobilitást megtestesítő sorsokat egyre nagyobb tudományos érdeklődés övezi, a nyereségek mellett vagy helyett a veszteségekre is rávilágítva. Az alábbiakban fontosnak tartunk kiemelni néhány tudományos előzményt, amelyek méltó folytatását testesíti meg *A társadalmi mobilitás ára* című kötet.

Mollenhauer (1996) például az eredeti társadalmi környezettől való elidegenedés áráról és konfliktusáról beszél. Bernstein (1996) a kódváltás kapcsán emeli ki következményként a rokonokhoz és közösséghez fűződő viszony átalakulását. A szolidaritás marxi és durkheimi elméletében úgy fogható fel a társadalmi felemelkedésre törekvés, mint szembehelyezkedés magával a szolidaritással, amelynek alapját a hasonló életkörülmények jelentik (Beck 1983). A közösség úgy is tekinthet a mobilitásra, hogy az – szimbolikusan vagy megélhetési értelemben – veszélyezteti a közösség fennmaradását (Forray–Óhidy 2019, Hafíčová et al. 2020, Elekes 2021, Nyíró–Durst 2023). A „régiből” való veszítésre és a két világ közötti választás kényszerére utal Boreczky (2000) is. Hogy miért kell a két világ között választani, s miért elvárt az elidegenedés a családi értékektől, arra a választ több kutató az iskolarendszer domináns kultúráját elváró és támogató működésében keresi, amely a származási család kultúráját elitelendőnek, megváltoztatandónak tartja (Bourdieu 1978, Bernstein 1996, Boreczky 2000).

A témában korábban publikált fenti szerzők különböző utakon bukkantak rá – véleményünk szerint – ugyanarra a jelenségre, és többféle hangsúllyal emelték ki annak kulcselemeit. Azonban hiányzott egy olyan mű, amely mindezt egységbe foglalja. *A társadalmi mobilitás ára* című kötet legnagyobb értéke, hogy megnevezte ezt a sokszor és sokféleképpen érintett jelenséget, továbbá határozott fogalmi kontúrokat rajzolt (pél-

dául „rasszizált kisebbség”), valamint minden eddiginél koncentráltabban adott teret a téma kutatói közötti párbeszédnek. Ez a párbeszéd pedig nemcsak a könyv megszületéséig élt, hanem a jövőre nézve is fontos gyűjtőpontként szolgál a jelen s a jövő kutatóinak.

A kötet tanulmányai

Fogalmi keretek

A mű 11 fejezeten keresztül, négy egyszerűs tanulmány mellett többnyire többszerzős írásokban mutatja be a társadalmi mobilitás egyes szegmenseit különböző aspektusokból. A kötet Durst Judit, Nyíró Zsanna és Bereményi Ábel szerkesztői előszavával indít, amely bevezeti a „pszichés ár” és az „üvegplafon”-jelenség, illetve a „reziliens mobilitási pálya” fogalmakat a felfelé mobil egyének életében. Ilyen értelemben elkülöníthetünk reziliens és nem reziliens mobilitási pályát, tovább differenciálva a szóban forgó életutakról alkotott képünket. A tanulmány empirikus kutatásokra alapozva mutatja be, hogy a társadalmi mobilitás nem csupán előnyökkel, hanem jelentős áldozatokkal is járhat (Durst–Nyíró–Bereményi 2023).

A bevezetőt követő, Zolnay János (2023) által jegyzett tanulmány a társadalmi-politikai változásokat elemzi az alapvetően mikroszintet megragadó írások keretezése céljából, amelyek egy kasztosodás és szegregálódás irányába tartó társadalom képét vetítik előre. Ez a szerző szerint annak tudható be, hogy egyre szűkülnek a roma tanulók mobilitási esélyei, amin nem javítanak a támogató programok sem, mert elérhetőségük esetleges, s a társadalmi előrejutás lojalitásfüggő (Zolnay 2023). A fejezet kontextust kínál ahhoz, hogy az életutak tanulságai láttelelet adhassanak a mobilitási mechanizmusok intézményesültségéről, hiszen – ahogy Treiman és Laumann (1970) fogalmaz – ahol ez az intézményesültség magas, emelkedik az egyazon státuson belüliek körében elismert viselkedés heterogenitása, és ritkábban fordulnak elő a társadalmi mobilitást kísérő patológikus következmények. A könyvben tárgyalt életutak és az elemzések elméleti megközelítései hozzájárulnak a strukturalista-kulturalista vita hazai árnyalásához is (Janky 2016), hiszen körbejárják a felelősség és mozgástér kérdéseit az egyének és közösségeik szintjétől a magasabb, társadalmi szintekig.

Az érzelmi ár

A könyv harmadik (Nyíró–Durst 2023) és ötödik (Durst–Bereményi 2023) tanulmánya a társadalmi mobilitás érzelmi árát vizsgáló nemzetközi és hazai tudományos munkák sorába illeszkedik. A korábbi források visszatérő motívuma a légtér: egyrészt a régi közösségtől (elsősorban a családtól, de akár a lakóhelyi közösségtől) való eltávolodás, másrészt az új közösségbe történő beilleszkedés nehézségei között. A szerzők köztes állapotként vagy kibillent, hasadt habitusként, kettős távolságtartásként, két életet élésként, valamint sehova sem tartozásként mutatják be ezt (Durst–Bereményi 2021, 2023; Nyíró–Durst 2023). Korábbi elemzések az alábbi fogalmakkal ragadták meg a jelenséget: kettős szorítás (Orsós 2019), „double outsider”

vagy „kettős kívülállóság” (Ceglédi 2018, Hafíčová et al. 2020), két világ közötti lét (Hafíčová et al. 2020), folyamatos önkérdezéssel, önbizonyítással, öngyűlölettel, önértékelési zavarral, önbizalomhiánnyal és megfelelési kényszerrel kísért identitáskrizis (Elekes 2012, Máté 2015, Leist-Balogh–Jámbori 2016, Kállai 2023), érzelmi meghasonlottság (Ceglédi 2018), közösségvesztéssel járó érzelmi veszteség (Pusztai 2004), skizofrén élet, két világ közé szorultság, „playing white” (Derrington 2007). Lukács J. Ágnes (2018) a mentális költségek és a szociális vákuum fogalmával írja le a jelenséget. Durkheim (2000) a társadalmi mobilitással járó mentális betegségekről, Beck (1983) szorongásról és neurózisról, Czeizel (1997) pesszimizmusra, melankóliára, depresszióra való hajlamosságról, Subramanyam és munkatársai (2013) egészségkárosító hatásról beszélnek. A korábbi kutatók úgy is fogalmazzák, hogy az egyes társadalmi rétegek közötti szakadékkal való szembesülés gyengítő erővel hat, amire a recenzeált kötet tanulmányai rendkívül érzékletes példákkal szolgálnak (Kapitány–Kapitány 2007, Reay–Crozier–Clayton 2009, Hafíčová et al. 2020, Durst–Bereményi 2021, 2023; Kovács et al. 2022).

Nyíró Zsanna és Durst Judit (2023) azt vizsgálták interjúk segítségével, hogy a roma és nem roma diplomások felfelé irányuló mobilitása milyen pszichológiai és érzelmi kihívásokkal jár. Különös figyelmet szenteltek annak, hogy a kisebbségi roma diplomások hogyan élnek meg a társadalmi mobilitást, különösen az osztályhelyzet és etnicitás metszéspontjában. Az eredmények azt mutatják, hogy a romák gyakrabban tapasztalják meg a habitus destabilizációját, mint a többségi társadalom tagjai. A kutatás kiemeli, hogy a lojalitás kérdése és az akkulturáció különösen nehéz a roma mobilitási utak során, gyakran ellentmondásos feszültséget eredményezve.

Durst Judit és Bereményi Ábel interjúkon alapuló elemzésében (2023) a szociálisan hátrányos helyzetből induló, első generációs diplomás romák mobilitási pályáiról esik szó. A kutatás kimondja, hogy ezek a fiatalok gyakran sajátos, kisebbségi mobilitási utakat járnak be, ahol társadalmi előrejutásuk érzelmi és kulturális költségekkel jár. A tanulmány bemutatja, hogy az „etnikai tőke” és a közösségi kulturális vagyon mozgósítása hogyan segíti a roma fiatalok társadalmi előrejutását. A kutatásban részt vevő fiatalok túlnyomó része két világ összekötőjeként amolyan „híd személyiséget” képez a romák és nem romák között.

A külső ítéletalkotás

A könyv tanulmányai a mobilitást megélik belső önmarcangolása mellett a külső ítéletalkotással, a megcélzott társadalmi réteg általi befogadás mikéntjével is foglalkoznak (Durst et al. 2023, Kalla 2023, Nyíró–Durst 2023, Durst–Bereményi 2023, Durst–Nyíró–Bereményi 2023, Dés 2023). A kötetben is idézett Diane Reay és munkatársai az „idegenek a paradicsomban” metaforával írják le ezt a helyzetet (Reay–Crozier–Clayton 2009). A korábbi források közül pedig Lipset és Zetterberg (1970) szerint a felfelé mobilis személyek elutasítást éreznek a megcélzott társadalmi csoporttól, „fentről” nehezítő tényezőkkel szembesülnek, amit az újonnan érke-

zettek (*nouveaux arrivés*) fenyegetése vált ki. Bourdieu (2003) egyenesen kispolgár ivadékokról beszél, akiknek élményeit kárvallottságként, felemelkedésüket pedig a megcélzott réteg perspektívájából meghunyászkodó törtetesként írja le. A jelen recenzió tárgya – a külső ítéletalkotások sorában – kitér a munkaerőpiac, a többségi és kisebbségi társadalom elvárásaira, valamint értékítéleteire, sőt a párkapcsolatokban rejlő külső ítéletalkotásokra is (Dés 2023, Durst–Bereményi 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023, Kállai 2023, Nyíró–Durst 2023).

A roma első generációs értelmiségiek esetében az intézményi rasszizmust, valamint a mindennapi, személyközi rasszizmust nemcsak az előszó, hanem a Nyíró Zsanna és Durst Judit tollából született harmadik, valamint a negyedik tanulmány (Durst et al. 2023) is érzékenyen megragadja. A szerzők a nem diplomás családból érkező értelmiségieknek, különösen a romáknak megálljt parancsoló munkaerőpiaci hátrányokra is ráirányítják a figyelmet. Ezt a „rasszizált üvegplafon” jelenségével írják le, bemutatóva, hogy miként válnak adott helyzetek és pozíciók elérhetetlenné az alacsony társadalmi rétegekből érkezők és/vagy a romák számára (Durst et al. 2023, Nyíró–Durst 2023). A könyv így segít a mélyrétegeibe látni annak a jelenségnek, amelyet a szakirodalomban végzettséget megkerülő származási hatásoknak (Blaskó 2008), a származási hatás feljebb kúszásának (Boudon 1974) vagy utolérhetetlen üvegplafonnak neveznek (Bocsi–Ceglédi 2021).

Durst Judit, Nyíró Zsanna, Dés Fanni és Boros Julianna (2023) az első generációs roma diplomások munkaerőpiaci helyzetét meghatározó két fő tényezőt emel ki. Az egyik az üvegplafon jelenség, amely korlátozza a roma diplomások magas presztízsű és jól fizető munkakörökbe kerülését, a másik koncentrációjuk a „roma üggyel” foglalkozó területeken, ami szintén a strukturális egyenlőtlenségekre vezethető vissza. A tanulmány továbbá hangsúlyozza, hogy a társadalmi mobilitást nagymértékben befolyásolják a társadalmi osztály és az etnikai háttér metszetei.

Dés Fanni tanulmánya (2023) szerint a roma származású nők gyakran érzik, hogy a társadalmi mobilitás érzelmi terhe megnehezíti a párkapcsolatok fenntartását, s az etnikai különbségek konfliktusokhoz vezethetnek: például a nem roma partner nem érti a diszkrimináció terhét, a roma etnikai hovatartozás felfedése feszültséggel jár, stb. A tanulmány arra is rámutat, hogy a roma nők számára az ideális partner az, aki hasonló társadalmi mobilitási utat járt be, és azonos etnikai háttérrel rendelkezik (Dés 2023).

Következmények és megoldások

A társadalmi mobilitás ára abban a tekintetben is szerves folytatása a fent bemutatott előzményeknek, hogy a mobilitás „kárvallottságának” részletes feltárása mellett az erre a – hosszabb vagy rövidebb ideig tartó – helyzetre született megoldásokat is kiemeli. Különösen igaz ez a kötet hatodik, Boros Julianna, Bogdán Péter és Durst Judit által írt tanulmányára (2023), amely célzottan a megoldások intézményes formáira helyezi a hangsúlyt, külön kiemelve az olyan, a roma kulturális tőkét támogató programokat, mint a Romaversitas és a Láthatatlan Kollégium (Boros–Bogdán–

Durst 2023). A kutatás arra fókuszált, hogy az oktatást támogató mentorprogramok hogyan segítik a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű roma fiatalokat különböző tőkék megszerzésében, beleértve a roma kulturális tőkét is. Ezek a programok nemcsak pénzügyi támogatást nyújtanak, hanem erősítik a roma identitást és csökkentik a társadalmi mobilitás érzelmi költségeit is. A támogatások lehetővé teszik, hogy a roma diákok leküzdjék az oktatásban és a mindennapi életben tapasztalt strukturális akadályokat és a diszkriminációt. Emellett közösséget építenek és elősegítik az etnikai hálózatok kialakulását, ami hosszú távon hozzájárul a roma középosztály megerősödéséhez.

Bereményi Ábel és Durst Judit a kötet hetedik tanulmányában (2023) rávilágít arra, hogy a reziliens mobilitási folyamatban a reziliencia nem csupán egyéni erőforrás, hanem a társadalmi környezetben való eligazodásnak és a normákhoz való alkalmazkodásnak is meghatározó összetevője. A szerzők a reziliens diplomás roma nők társadalmi mobilitásának folyamatát vizsgálták Magyarországon és Spanyolországban. A kutatás célja volt megérteni, hogyan navigálnak ezek a nők a társadalmi mobilitás során felmerülő kihívások között, különösen az érzelmi és kulturális költségeket tekintve.

A kötet egésze méltó módon illeszkedik a deficitszemléleten túllépő és megoldásokat felvonultató írások sorába. Előzményként vehető számba például a kultúraazonos pedagógia, a mentorálás, a közösségi felvérteződés, a (legalább) két identitás egymást támogató, együttes megőrzése, a küldetéstudat kialakulása és a reziliens életutakban rejlő életúttapasztalat-kibontakozás támogatásáról szóló szakirodalom (Boreczky 2000, Forray–Óhidy 2019, Varga 2019, Godó–Ceglédi–Kiss 2020, Hafičová et al. 2020, Elekes 2021, Boros–Bogdán–Durst 2023, Durst–Nyíró–Bereményi 2023, Kovács et al. 2022, Kállai 2023).

A spanyolországi és egyéb, Magyarországon kívüli adatoknak köszönhetően több elemzésben is megjelenik az országhatárokon átívelő és a nemzetközi kitekintés, illetve összehasonlítás (Bereményi–Durst 2023, Papp Z.–Zsigmond 2023). A kötet utolsó, 11. fejezetében Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla megállapították, hogy az első generációs kisebbségi magyar értelmiségiek jelenlegi helyzetére jelentős hatást gyakorol a szülők iskolázottsága és foglalkozási státusza. A magasabb társadalmi osztályból származó fiatalok nyelvtudása jobb, és több oktatási lehetőség áll rendelkezésükre. Érdekességként bemutatták, hogy e csoport kevésbé vall liberális politikai értékeket, és kevésbé illeszkednek a hallgatói életbe. Ez alátámasztja azt, hogy a mobilitásnak politikai attitűdök szintjén is mérhető következményei vannak (Papp Z.–Zsigmond 2023).

Átok és áldás

A hátrányos helyzetből a nem hátrányos helyzetbe vezető útnak megvannak a maga próbatételei, s az otthonról hozott batyú gyakran terhet is jelenthet, különösen akkor, ha annak kulturális tőkebeli hiányosságát vizsgáljuk (Bourdieu 1978, 1998). Ugyanakkor lehet áldás is, ha megértjük értékeit (Varga 2019, Kovács et al. 2022) – ahogyan arra a kötet első, negyedik, hatodik és tizedik tanulmánya is utal (Bo-

ros–Bogdán–Durst 2023, Durst–Nyíró–Bereményi 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023). A tizedik, Átok és áldás című fejezet tárgyalja a legrészletesebben ezt a kérdést. A Kalla Éva által jegyzett írás tanulsága, hogy nem egyszerű az előnyöket és a hátrányokat egyszerre látni és láttatni, s akkor is fontos erről beszélnünk, ha végül minden átok áldássá változik az érintettek életében (Kalla 2023). A tanulmányban bemutatott adatok szerint a diplomát szerzett roma fiatalok számos kihívással néznek szembe a munkavállalás során, és hatalmas nyomás nehezedik rájuk a romákért való felelősségvállalás terén. Sokszor elvárják tőlük, hogy a roma közösségek javára dolgozzanak, még ha ez alacsony jövedelmet vagy akár önkéntes munkát is jelent. Ugyanakkor gyakran tapasztalják, hogy származásuk miatt nem tekintik őket egyenrangúnak a munka világában, ami arra sarkallja őket, hogy tovább képezzék magukat. A folyamatos megfelelési kényszer és a szakmai környezetben tapasztalt diszkrimináció erősíti kisebbségi érzéseiket.

Kállai Ernő abba is betekintést enged a kötet kilencedik tanulmányában, hogy a rendhagyó foglalkozású roma értelmiségiek sorsát tovább nehezíti a roma közösségek javára történő munkavállalás elvárása (Kállai 2023). A kutatás során olyan első generációs roma értelmiségieket vizsgált, akik a romák körében nem szokványos foglalkozási területeken szereztek diplomát (például jog, informatika, egészségügy). A kutatás megállapította, hogy azoknak van esélyük értelmiségi karrierre, akik családjában már több generáció óta megfigyelhető a mobilitás és a fejlődés. Az interjúalanyok pályafutása nehézségekkel teli, gyakran kerülőutakkal tarkított, de a többgenerációs fejlődés előbb-utóbb magasabb társadalmi pozícióhoz vezet. Az érintettek gyakran kettős identitást alakítanak ki, ami lelki kihívásokhoz vezet, és sokan a tisztán asszimilációs utat választják.

A meritokrácia mítosza

A mobilitás egyéni áldozatvállalását, lelki árát és munkaerőpiaci kudarcait bemutató fejezetek fontos adalékokat szolgáltatnak a meritokrácia mítoszaként (Young 1961, Frank 2016; Durst et al. 2023) vagy a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmusaként (Durst–Nyíró–Bereményi 2023) ismert társadalmi szintű jelenség leleplezéséhez. A korábbiakban többek között Pierre Bourdieu (2003) és Ferge Zsuzsa (2006) fogalmazták meg, hogy az egyéni mobilitás jelenléte egy társadalomban nem valódi válasz a társadalmi egyenlőtlenségekre, hiszen az egyéni sikerek látványossá tétele erősíti a meritokrácia mítoszt, elfedi a társadalmi struktúra hibáit, s a „mobilitásra képtelen egyének” alkalmatlanságát sejteti. A kötetben idézett Diana Reay tanulmánya is ezt az álláspontot képviseli, hangsúlyozva, hogy az egyéni sikerért a kollektív kudarc az ár (Durst–Nyíró–Bereményi 2023). Ezt a társadalmi szintű „csalást” a mobilitást megélők is érzékelik, amit imposztorszindrómaként mutat be a kötet első tanulmánya, mégpedig szomorú ráeszmélést kísérő jelenséggént (Durst–Nyíró–Bereményi 2023).

Zárógondolatok, ajánlás

A *Társadalmi mobilitás ára* című kötet jelentőségét az adja, hogy új színben tünteti fel a társadalmi mobilitás alapvetően pozitívnak látott vagy láttatott képét. A mű hiánypótló, hiszen a hazai szakirodalomban kevés szó esik az első generációs többségi és kisebbségi értelmiségiek nehézségeiről, sőt populáción belüli pontos arányuk sem egyértelmű. A romák esetében ennek egyrészt a felsőoktatásban erre vonatkozó statisztikák hiánya az oka, másrészt az önbevallás relatíve alacsony aránya (különösen nagy visszaesést láthattunk ebben a 2022-es népszámlálás során) – akár a diszkriminációtól való félelem, akár a láthatatlanságra törekvés mint túlélési stratégia miatt (Koulis 2010, Szalai 2011, Pásztor et al. 2016, Messing 2017, Elekes 2021).

A kötet amellet, hogy fontos ismereteket közvetít az érintetteknek, a többségi társadalom tagjai számára is hiánypótló, hiszen megmutatja azokat a belső harcokat, amelyeket azok megélői legtöbbször eltakarnak a külvilág elől. Mindezek alapján számos érdekesség és felismerés érheti az olvasót: igaz ez magukra az első generációs roma és nem roma értelmiségiekre is, akik közé a jelen recenzió szerzői is tartoznak. Bevallásuk szerint személy szerint is hasznos információval szolgált számukra a munka megismerése, s több ponton azonosulni tudtak annak tartalmával.

A kötet egyediségét és alaposságát az is erősíti, hogy a generációk közötti iskolai mobilitás és a szociológiai értelemben vett reziliencia fogalmainak Harcsa és munkatársai által leírt (2022) összekapcsolási lehetőségei közül mind a négyet alkalmazza. Így helyet kap az elemzésekben 1) a felül- és alulnézeti képek találkozása (a tágabb társadalmi és oktatáspolitikai folyamatok keretként való felvázolása és a személyes életutakra épülő mobilitáskutatási eredmények ebben való elhelyezése miatt), 2) a különböző (iskolai és azon túli) kontextusok vizsgálata, 3) az élet több területén értelmezett sikeresség (például szubjektív jólét, család), valamint 4) az életutak társadalmi távolságainak fokozatosságára való reflektálás.

Szeretettel ajánljuk a munkát első és többedik generációs roma és nem roma értelmiségieknek, a gyerekekkel és felnőttekkel foglalkozó szakembereknek, pedagógusoknak, pedagógusjelölteknek, döntéshozóknak, kutatóknak, egyetemi oktatóknak, valamint a téma iránt érdeklődőknek, továbbá azoknak, akiknek a környezetében élnek többségi és kisebbségi első generációs értelmiségiek. A tanulmánykötet emellet hasznos lehet különféle civil szervezetek tagjainak, továbbá olyan munkáltatóknak is, akik roma munkavállalók foglalkoztatásában érintettek vagy gondolkodnak. A sztereotípiák mérséklésének is fontos eszköze lehet a mű, s számos felismeréssel szolgálhat az előítéletesség leküzdéséhez.

Különösen ajánljuk a kötetet a tanárképzés szereplőinek, hiszen, ha a jövő tanárai megfelelő segítséget kapnak ahhoz, hogy empatikusan viszonyuljanak a diákjaik által megélt válságokhoz és döntéskényszerekhez, akkor csökkenhet a társadalmi mobilitás ára. Külön figyelmet érdemelnek azok a leendő tanárok, akik maguk is ezen az úton járnak. A társadalmi mobilitás során megélt tapasztalatok fontos erőforrásként szolgálhatnak a pedagóguspályán, de csak akkor, ha e tanárjelöltek szak-

mai támogatást kapnak ahhoz, hogy a domináns kultúra miatti elnyomás helyett táplálhassák és továbbadhassák származási közegük értékeit (Boreczky 2000, Varga 2019, Ceglédi 2021, Kovács et al. 2022, Bereményi–Durst 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023, Zolnay 2023).

Irodalom

- Balzac, H. de (1998): *Elveszett illúziók*. Budapest: Európa.
- Beck, U. (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entscheidung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Kreckel, R. (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz und Co., 36–74.
- Bereményi, Á. B. – Durst, J. (2023): Jelentésalkotás mint társadalmi navigáció reziliens diplomás roma nőknél Spanyolországban és Magyarországon. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 268–306.
- Bernstein, B. (1996): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom I*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 129–150.
- Blaskó, Z. (2008): *Származási hatások a munkapiacon? A társadalmi egyenlőtlenségek iskolarendszeren kívüli átörökítéséről. PhD értekezés*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Bocsi, V. – Ceglédi, T. (2021): Is the glass ceiling inaccessible? The educational situation of Roma youth in Hungary. *Balkanistic Forum*, XXX(3): 329–343. doi: 10.37708/bf.swu.v30i3.19
- Boreczky, Á. (2000): Kultúraazonos pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle*, 50(7–8): 81–92.
- Boros, J. – Bogdán, P. – Durst, J. (2023): Roma kulturális tőke. Első generációs diplomások és a tehetséggondozó oktatási programok szerepe a társadalmi mobilitás árának csökkentésében Magyarországon. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 203–267.
- Boudon, R. (1974): *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York, NY: Wiley-Interscience.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel, G. – Szántó, Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 155–177.
- Bourdieu, P. (2003): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 10–24.
- Ceglédi, T. (2018): *Ugródeszkán. Reziliencia és társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban*. Debrecen: CHERD-Hungary.
- Ceglédi, T. (2021): Önmagunkból táplálkozva tanítani. *PR Herald*, 21(1): 1–5.

- Czeizel, E. (1997): *Sors és tehetség*. Budapest: Fitt Image – Minerva Kiadó.
- Derrington, C. (2007): Fight, flight and playing white: An examination of coping strategies adopted by Gypsy Traveller Adolescents in English secondary schools. *International Journal of Educational Research*, 46(6): 357–367. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2007.06.001>
- Dés, F. (2023): „Nagyon nehéz a rendszert hibáztatni, amikor ott van előtted egy ember, aki ugyanannak a rendszernek a terméke, de szemben álltok egymással.” A társadalmi mobilitás költségei a párkapcsolatok kontextusában. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 307–337.
- Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Durst, J. – Bereményi, Á. B. (2021): “I Felt I Arrived Home”: The Minority Trajectory of Mobility for First-in-Family Hungarian Roma Graduates. In Mendes, M. M. – Magano, O. – Toma, S. (szerk.): *Social and Economic Vulnerability of Roma People*. New York: Springer International Publishing, 229–249.
- Durst, J. – Bereményi, Á. B. (2023): „Úgy éreztem, hazaérkeztem”. A mobilitás kisebbségi útja első generációs roma diplomásoknál. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 189–229.
- Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (2023): Bevezető. Egyéni siker, kollektív kudarc: Első generációs diplomások és a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmusa. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 17–47.
- Durst, J. – Nyíró, Z. – Dés, F. – Boros, J. (2023): Rasszizált üvegplafon. Rejtett akadályok és az első generációs roma értelmiségiek szegmentált munkaerőpiaci helyzete Magyarországon. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 136–188.
- Elekes, G. (2012): The Impacts of Microsocial Relationships on School Mobility in the Roma Population. *Szociológiai Szemle*, 22(4): 34–52.
- Elekes, G. (2021): A történelem kereke. A szóbeliség jelentősége perifériára szorult cigány közösségek életében. *Új Pedagógiai Szemle*, 21(3–4): 13–34.
- Ferge, Zs. (2006): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Fényes, H. – Róbert, P. (szerk.): *Iskola és mobilitás*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 67–84.
- Forray, R. K. – Óhidy, A. (2019): The situation of Roma women in Europe: Increasing success in education – Changing roles in family and society. *Hungarian Educational Research Journal*, 9(1): 1–8.
- Frank, R. H. (2016): *Success and Luck. Good Fortune and the Myth of Meritocracy*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.

- Godó, K. – Ceglédi, T. – Kiss, A. (2020): The Mentoring's Role among Alumni Students of István Wáli Roma College for Advanced Studies of the Reformed Church. *Central European Journal of Educational Research*, 2(1): 36–52. <https://doi.org/10.37441/CEJER/2020/2/1/5757>
- Hafičová, H. – Dubayova, T. – Kovács, E. – Ceglédi, T. – Kaleja, M. (2020): *Mentor and Social Support as Factors of Resilience and School Success: Analyses of Life Narratives of University Students from Marginalized Roma Communities*. Warsaw: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny „SIM” Hanna Bicz.
- Harcza, I. – Monostori, J. – Ceglédi, T. – Dabney-Fekete, I. D. (2022): A nemzedékek közötti iskolai mobilitás mintázata és összefüggései az anyagi helyzettel: A reziliensek hátrányai a diploma után. *socio.hu*, 4–26. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.4>
- Illyés, Gy. (2003): *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Janky, B. (2016): A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth” című kötete kapcsán. *socio.hu*, (2): 89–102. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.89>
- Kalla, É. (2023): Átok és áldás. Az első generációs roma értelmiség identitásküzdelmiei. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 380–415.
- Kállai, E. (2023): Rendhagyó foglalkozású roma értelmiségiek. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 338–379.
- Kapitány, Á. – Kapitány, G. (2007): *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Koulis, R. (2010): Hungarian Roma attitudes on minority rights: The symbolic violence of ethnic identification. *Europe-Asia Studies*, 57(2): 311–326.
- Kovács, E. – Ceglédi, T. – Bordás, A. – Berei, E. B. – Hafičová, H. – Dubayova, T. – Petrov, B. (2022): „Things I didn't even know about myself until now.” *Reflective research. Development of the training method of the project called Spotting and Strengthening Resiliency Skill from Early Childhood*. Debrecen: National Transit Employment Association.
- Lambrev, V. (2020): „They clip our wings”: studying achievement and racialisation through a Roma perspective. *Intercultural Education*, 31(2): 139–156.
- Lauritzen, S. M. – Nodeland, T. S. (2018): “What is the problem represented to be?” Two decades of research on Roma and education in Europe. *Educational Research Review*, 24: 148–169. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.04.002>
- Leist-Balogh, B. – Jámbo, S. (2016): A kapunyitási pánik vizsgálata a megküzdési módok és a szorongás függvényében. *Alkalmazott Pszichológia*, 16(2): 69–90.

- Lipset, S. M. – Zetterberg, H. L. (1970): A theory of social mobility. In Tumin, M. M. (szerk.): *Readings on Social stratification*. New Jersey: Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 435–454.
- Lukács, J. Á. (2018): *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola.
- Máté, D. (2015): Reziliens romák identitáskonstrukciói. *Erdélyi Társadalom*, 13(2): 43–56.
- Messing, V. (2017): Differentiation in the making: Consequences of school segregation of Roma in the Czech Republic, Hungary, and Slovakia. *European Education*, 49(1): 89–103.
- Mollenhauer, K. (1996): Szocializáció és iskolai eredmény. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom I*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 95–109.
- Nyíró, Z. – Durst, J. (2023): Rasszizálás mindenekfelett. Az oktatási mobilitás hatása a habitusra. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 90–135.
- Orsós, A. (2019): Kettős kisebbségben – cigánynak már nem cigány, magyarnak még nem magyar. In Arató, F. (szerk.): *Autonómia és felelősség tanulmánykötetek V*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, 93–104.
- Papp Z., A. – Zsigmond, Cs. (2023): Szabadon lebegve? Kisebbségi magyar első és többgenerációs fiatal értelmiségiek. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 416–452.
- Pásztor, I. Z. – Péntzes, J. – Tátrai, P. – Palóczy, Á. (2016): The number and spatial distribution of the Roma population in Hungary – in the light of different approaches. *Folia geographica, Acta facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešovensis*, 58(2): 5–21.
- Pusztai, G. (2004): Kapcsolatban a jövővel: Roma/cigány diplomások pályafutását támogató erőforrások. *Valóság*, 47(5): 69–84.
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009): ‘Strangers in Paradise’?: Working-class Students in Elite Universities. *Sociology*, 43(6): 1103–1121.
<https://doi.org/10.1177/0038038509345700>
- Subramanyam, M. A. – James, S. A. – Diez-Roux, A. V. – Hickson, D. A. – Sarpong, D. – Sims, M. – Taylor, H. A. – Wyatt, S. B. (2013): Socioeconomic status, John Henrysim and blood pressure among African-Americans in the Jackson Heart Study. *Social Science & Medicine*, 13(93): 139–146.
- Szalai, J. (2011): *Contested Issues of Social Inclusion through Education in Multiethnic Communities across Europe*. Budapest: Center for Policy Studies Central European University.

- Treiman, D. J. – Laumann, E. O. (1970): *Industrialization and Social Stratification*. In *Social Stratification: research and Theory for the 1970's*. New York: The Bobbs-Merrill Company, 207–234.
- Varga, A. (2019): Személyes és közösségi felvérteződés egy roma szakkollégiumi közösségben. In Arató, F. (szerk.): *Autonómia és felelősség tanulmánykötetek*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 105–122.
- Young, M. (1961): *The rise of the meritocracy 1870-2033. An essay on education and equality*. Mitcham, Victoria: Penguin Books.
- Zolnay, J. (2023): Esélyteremtés és kirekesztés. A közoktatás-politikai változások mint a társadalmi mobilitás keretrendszere. In Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 53–89.